

LUCIAN HÖLSCHER

Új annalizmus

*Történelemelméleti vázlat**

„Allein die annalistische Geschichtsschreibung existierte unter irgendeiner Gestalt zu allen Zeiten, existiert noch und wird immer existieren.“**

G. G. Gervinus: *Grundzüge der Historik* (1837)

Hajdan az „*Annales*”-eket készítő történészek egyszerűen csak leírták az adott év különösen nevezetes eseményeit. Ezekben az *annalesekben* az események szigorú kronologikus rendben tűntek fel egymás után, mint fonálra fűzött gyöngyök, ám mindenféle belső kapcsolat nélkül. A történelem modern elméletalkotói az utóbbi évszázadok nyugati történetírásának fejlődése kapcsán szeretnek ezekre hivatkozni.¹ Az *annalesek* rendszerint nem beszéltek a leírt események megtörténtének körülményeiről vagy azok következményeiről. Azt az általános kontextust sem mutatták be, melyen belül az adott múltbeli események először történelmi jelentésre tettek szert.² Az alábbi észrevételek ahhoz a következtetéshez vezetnek, hogy létre kell hozni a hajdani annalista paradigma modern változatát. A történelem modern eszméjében lévő korlátok és hiányosságok elemzéséből kiindulva próbálom meg az „új annalizmus” fogalmát megalapozni, mely remélhetőleg megőrzi a történelem folyamatként való felfogásából adódó előnyöket, ám megszabadul problémás teológiai vonatkozásaitól.³

* A fordítás alapja az alábbi kiadás: *The New Annalistic: A Sketch of a Theory of History*. History and Theory, vol. 36. (1997) no. 3. 317–335.

** „Egyedül az annalista történetírás az, amely valamilyen formában mindig is létezett, létezik, és létezni is fog.”

¹ White, Hayden: *The Content of Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore–London, 1987. 11ff. [Magyarul: White: „A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében”. Ford.: Braun Róbert. In: White: *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 103–142., itt: 119.; más fordításban: „A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában”. Ford.: Deák Ágnes. *Aetas*, (1996) 4. sz. 98–118. – a ford.]

² Érvelésemet követve világos lesz, hogy a „jelentés” szó egy név vagy egy fogalom szemantikai értékénél átfogóbb kategória, inkább egy történelmi esemény jelentőségére, fontosságára vonatkozik. A német *Bedeutung* kifejezés talán jobban ábrázolja ezt a szempontomból nagyon hangsúlyos szemantikai ambivalenciát, mint az angol „meaning” vagy a magyar „jelentés” szavak.

³ Az olvasónak feltűnhet majd, hogy az elméleti megjegyzéseim alátámasztására szolgáló történeti példáimat a 20. századi német történelemből veszem. Eltekintve attól, hogy német törtéteszként különösen jól ismerem ezeket az eseményeket, fontos észrevennünk, hogy a 20. századi német történelem különleges kihívásokkal szolgál egy olyan történelemelmélet kidolgozásához, mely a folytonosságban bekövetkező számos, alapvető törés kiegyenlítésére törekszik.

I. Történelem és esemény

A narratív történelem legjelentősebb elméletei szerint a történelmi elbeszélés lényegében nagyobb ívű cselekménystruktúrája révén tekinthető fejlettebbnek a krónikánál.⁴ A történelmi elbeszélést képező cselekmény legalább három összetevőből áll: egy kiinduló helyzetből, mely meghatározza a történet alakulásának feltételeit; egy végállapotból, mely a kezdetitől alapvetően különbözve a történet következményeit foglalja magában, valamint egy középső részből, fordulópontból, melyben a kiinduló szituáció a végsőbe megy át. Eszerint egy történeten belül minden esemény ahhoz az általános diszkurzív kontextushoz kötődik, mely jelentést biztosít számára. Másképp fogalmazva: egy történelmi esemény jelentése annak elbeszéléséből származik, hogyan is esett meg, és mi következett belőle.

Így a történelmi elbeszélés kétségkívül kielégít egy sajátos történelmi kíváncsiságot, következőképp a kérdéses esemény történeti magyarázatának számít. Azonban egy ilyen magyarázat csupán a fikcionális eseményeknél kielégítő – vagyis olyanoknál, ahol az események nem többek egy történet elemeinél. A valódi eseményeknél, melyek a történelmi elbeszélés szempontjából egy nem-irodalmi világ elemei, több probléma is felbukkan:

1. A múlt minden valódi (tehát nem fiktív) eseményét úgy kell értelmezni, mint amelyek nem egy, hanem számos – sőt, akár végtelen – történet elemei lehetnek. Ennek fényében lényegtelen, hogy a „történelmet” történeti fikciónak vagy a valódi események tényleges kontextusának tekintjük, hiszen az események egyik esetben sem csak egy bizonyos történet elemeiként léteznek. Számos olyan történet vagy kontextus képzelhető el, melyeknek az adott esemény valamilyen elemévé válhat. Ám ha az esemény potenciálisan végtelen számú történet „keresztződésében” helyezkedik el, történeti jelentése többértelművé, sőt kimeríthetlenné válik.

2. A történelem modern fogalma mégis arra a feltételezésre épít, hogy a történelmi elbeszélések, eseménykombinációk tulajdonképpen egy mindent felölelő kontextusnak, magának a „Történelem”-nek a részei.⁵ Úgy tűnik, e metafizikai hipotézis megoldja az események kimeríthetetlen sokértelműségének problémáját, ám valójában nem kínál megoldást. Egy eseménynek tulajdonított történelmi jelentés csak bizonyos ideig lehet igaz – lényegében addig, amíg megtaláljuk a szóban forgó esemény mélyebb, tágabb értelmét. Ellenben az esemény valódi, mindent felölelő jelentését csak az idők végezetén ismerjük meg. Amíg el nem érünk idáig, csupán a mögöttünk lévő történelemdarabkákat próbálhatjuk megragadni, és rejtve maradnak előlünk azok a jelentések, melyeket egy múlt- vagy jelenbeli esemény a jövőben kaphat.⁶

⁴ Danto, Arthur C.: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge, 1965. [Magyarul részletek olvashatóak: *A narratívák szerepe a történeti magyarázatban*. Ford.: Marno Dávid. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003. 61–83.; *Szubsztantív és analitikus történetfilozófia; Temporális nyelv és temporális szkepticizmus*. Ford.: Adorján Zsolt et al. Szabad Válogatók, 2004/1.] Ricoeur, Paul: *Temps et récit*. Paris, 1983. [Magyarul részletek: Ricoeur: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Ford.: Angyalosi Gergely et al. Budapest, 1999. 255–372. – a ford.] White, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore and London, 1973. [Magyarul a könyv Bevezetője olvasható: *A történelem poétikája*. Ford.: Kisantal Tamás–Szeberényi Gábor. Aetas, 16. évf. (2001) 1–2. sz. 134–164.]; White: *The Content of the Form*, i. m.

⁵ Koselleck, Reinhart: *Geschichte*. In: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, 1972. I. 647–717.; Rüsen, Jörn: *Grundzüge einer Historik*. 3 vols. Göttingen, 1983–1989. II. 47ff.

⁶ Benjamin, Walter: „Über der Begriff der Geschichte” [1940] In: *Gesammelte Schriften*. Frankfurt, 1974. Bd. 1.2, 691–703. [Magyarul: Benjamin: „A történelem fogalmáról”. Ford.: Bence György.

Így a múlt valódi eseményeihez nem kapcsolódhatnak maradandó történelmi meghatározások. A nekik tulajdonított történelmi jelentések nem mások, mint az a jelentőség, mellyel a szóban forgó eseményeket a mai kor szükségletei, érdekei szempontjából vagy – ha a jelenen túlra nézünk – a nyitva hagyott végkimenetelű történetek kontextusa felől felruházzuk. A történelem modern fogalmának ereje abból származik, hogy a történelmi események a történetek összekapcsolódása során fokozatosan tesznek megdőbbségre vezető lépéseket. Ez a történelem és az események közti összefüggés megfordításához vezet: míg az esemény korábban csupán egy vagy több történet elemének tűnt, most a múlandó történelmi értelmezések egyetlen tartós pillérének látszik. E paradoxon mindig fellép, ha egy már meglévő történeti interpretációt átalakítunk: az elmondott történetek bármennyire is megváltozhatnak, maga az elmondás a történetek alapját képező múltbeli események létezését támasztja alá.

II. A történelmi esemény

A fenti érvelés mentén a történelmi esemény a valóság és a fikció közti különös hibridnek tűnik. Egyfelől csak úgy lehet történelmi jelentéssel felruházni, ha kontextusba helyezzük;⁷ és mivel e kontextusokat szükségképpen maguk a történetmondók hozzák létre, a történelmi események részben fikcionális konstrukcióknak látszanak. Másfelől ezen események számos – egy bizonyos határon belül akár egészen különböző – megközelítés hivatkozási pontjai lehetnek. Mivel a lehetséges kontextusok sokaságán belül az egyedit, a megközelítések forgatagában az állandót jelenítik meg, a történelmi események egy adott történeti elbeszéléstől függetlennek tűnnek, mintha egy, az események közt létrehozható összefüggéseken túli, objektív valósághoz tartoznának.

A történelmi esemény problémás jellege talán a közvetlen tapasztalat pillanatában ragadható meg leginkább: történetileg jelentősnek tarthatunk egy eseményt, ha önkéntelenül más esetleg bekövetkező történések horizontjába helyezzük, ám tulajdonképpen sosem lehetünk biztosak e kontextus érvényességében. Ezért aztán bekövetkezte pillanatában a történelmi esemény nem több, mint egyedi – gyakran többdimenziós és önmagában ellentmondásos – elvárások terméke.⁸ Így amennyiben egy eseménynek történelmi jelentést tulajdonítunk, ezzel olyan lehetséges jövőt feltételezünk, mely a megelőző fejlemények legvalószínűbb kimenetelének tűnik, ám semmiképp sem szükségszerű következménye azoknak. Ha a megjósolt jövő bekövetkezik, a korábban felvázolt jelentés stabilizálódik, és tényleges történelmi tapasztalatról beszélhetünk. Ha mégsem – és ez lényegesen többször fordul elő –, akkor a kérdéses esemény hamar feledésbe merül: új tapasztalatok váltják fel a régiakat, új elvárások jönnek létre, melyeket a későbbi tapasztalatok újfent beteljesítenek vagy megcáfolnak.⁹

Álljunk meg egy pillanatra a történeti elvárások történeti tapasztalatokká válásánál! Mindenekelőtt nem szabad elfelejtenünk, hogy amit egy esemény történelmi jelentésének

In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet*. I. kötet. Budapest, 2006. 664–671. – a ford.]; Danto: *Analytical Philosophy of History*, i. m.

⁷ Danto: *Analytical Philosophy of History*, i. m. 27f.

⁸ Verhein, Anette: *Das politische Ereignis als historische Geschichte: Aktuelle Auslandskorrespondentenberichte des Fernsehens in historiographischer Perspektive*. Frankfurt, 1990. 19f.

⁹ Koselleck, Reinhart: 'Erfahrungsraum' und 'Erwartungshorizont': *Zwei historische kategorien*. In: *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt, 1979. 349–375. [Magyarul: „Tapasztalati tér” és „várakozási horizont” – két történeti kategória”. In: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford.: Hidas Zoltán. Budapest, 2003. 401–430. – a ford.]

nevezünk, már közvetlen bekövetkeztével kifformálódik. Ez ellentmondani látszik annak a hagyományos nézetnek, miszerint egy esemény történeti jelentése csak később válik világossá – konkrétan akkor, amikor kézzel fogható következményei lesznek. Azonban e jelentés legtöbbször már csak a kortárs történelmi tapasztalat másodlagos interpretációja. Mégis megtörténik, hogy egy esemény csak hosszú idő múlva kap történelmi jelentőséget. Ám ezek általában jelentéktelen, alkalmi események irodalmias feldolgozásaiban kapnak szerepet – ahogy azt Stefan Zweig: *Csillagórák (Sternstunden der Menschheit)* című műve ábrázolja –, melyek a történelmet metafizikus misztériummal, egy, az emberinél magasabb értelemmel próbálják felruházni. Azonban ritkán bukkanhatunk olyan történelmi eseményekre, melyeket maguk a kortársak nem tartottak jelentősnek.

A történelmi események jelentősége rendszerint nem magán a bekövetkeztén múlik, hanem azon, hogy a kortársak ekként ismerik fel. Magyarul: nem túl meglepő, ha egy esemény, amit a kortársak jelentősnek tartanak, később is annak látszik. De fura módon bár bizonyos eseményeket egykor történelmi jelentőségűnek tekintettek, később azonban már máshogy emlékeztek rájuk, mint ahogy először értették őket. Ezek az események egy meglévő várakozással szakítanak. Így a történelmi jelentéstulajdonítás szempontjából valószínűleg nem az a döntő, hogy egy esemény bekövetkezte beteljesít-e egy korábbi várakozást, hanem inkább az, hogy az esemény úgynevezett „anticipációs struktúrával” (vagyis az előrendő esemény többé-kevésbé ingatag, gyakran változó, esetleg párhuzamos előrejelzéseivel) ruházódik fel.

Ez a történelmi eseményhez kapcsolódó jelentéstulajdonító mechanizmus független attól, hogy maguk az előrejelzések megvalósulnak-e. A kortársak bizonyos eseményeket látványosan elvárásai „teszt-eseteiként” értelmeznek, és még akkor is jelentősnek tekintik azokat, ha a próba sikertelen – ekkor új magyarázatokat keresnek bekövetkeztükre. Számos történelmi esemény illusztrálhatja ezt: ilyen például Hitler 1933. január 30-i birodalmi kancellárrá választása. A német jobboldal eredetileg arra számított, hogy Hitler a kormányzat alá rendelődik, s a politikai helyzetet lecsillapul – ám ez később a diktatúra felé vezető első végzetes lépésnek bizonyult. Fontos, hogy az esemény nem veszítette el történelmi jelentőségét, sőt a történelmi jelentés megváltoztatásával még inkább megőrizte azt.

Mindez természetesen nem érvényes mindenre, amit hajdan a jövőre nézve fontossággal bírónak tekintettek. Számos esemény megtörténte előtt történelmi jelentőségűnek ígérkezett, ám később mégsem lett az. Például Erich Honecker jövőbeli lemondását a pártfőtitkári és államvezetői tisztségéről egészen 1989 nyaráig mint az NDK történetének lehetséges fordulópontját határozták meg. Amikor aztán október végén Honecker tényleg leköszönt, ez már csak egy újabb epizódnak számított a rendszer korábban alig remélt széthullásában. Így nem maga a lemondás vált nagy eseménnyé, hanem más történések, melyeket manapság a rezsim szétesésének folyamatában fontosabbnak tartunk: ilyenek például az október 7. és 9. között zajló lipcsei tüntetések vagy a berlini fal megnyitása 1989. november 9-én. Ugyanez vonatkozik más eseményekre, melyeket sok hajdani kortárs nagyon várt, de sosem következtek be: a szocialista forradalom kitörése az 1880-as években Németországban, vagy hogy az állam ellenségei 1914 telén kapituláljanak. Ám e hamisnak bizonyuló várakozások vajon nem ugyanolyan erősen befolyásolták a történelem menetét, mint a ténylegesen bekövetkező események?

Összefoglalva: egy esemény a kortárs elvárások és tapasztalatok közti feszültség révén tesz szert történelmi jelentésre, mihelyst a történelmi várakozás tapasztalatba megy át. Egy logikai pillanatig az esemény, mondhatni, kihullani látszik az őt általában körülvevő rendszerből, és az összes elképzelt történet objektív referenciapontjává válik. A történelem egészére vonatkozó megközelítések pedig immár kénytelenek az említett eseményt meggyőző-

en megmagyarázni. Bármennyire szükséges is e magyarázat azonban, az eset mégis kibújik a mindenre kiterjedő fejtegetések alól. Így aztán, történelmileg szólva, az esemény önkényesnek tűnik, mely végül nem vezethető le a bekövetkeztét lehetővé tévő feltételekből.¹⁰

Ha a történelmet a múltbeli események átfogó szöveteként értelmezzük, a történelmi események döntő fontosságra tesznek szert. Az elvárásokat beteljesítve vagy kizökkentve a fejlődés új ösvényeire mutatnak rá, s elősegítik azok bekövetkeztét. E „haladás” nem a történelem egy eleve adott metafizikai koncepciójából következik, hanem az emberi cselekvésből: a történelmet azok az összefüggések viszik előre, melyeket az egyének múltbeli és jövőbeli cselekvéseik közt hoznak létre. Szigorúan véve a történelem tulajdonképpen nem a világ összes eseménye általános kontextusának metafizikai konstrukciója, hanem az az ítéletfolyam, melyet a múltjukról és előre látott jövőjükéről történeteket kitaláló emberek alkotnak meg.¹¹

III. A történeti idő

A történeti idő a történelem lényegi szerkezeteként¹² vagy azon médiumként írható le, melyben a történeti érzék megalapozódik.¹³ Mégis, amit „történeti időnek” nevezünk, közelebbi vizsgálatra szorul, hogy az elméleti problémák összességét megragadjuk. Három, a jelen érvelésre nézve döntő fontosságú kérdést tárgyalok a következőkben: 1. a történeti idő egységének problémáját; 2. a nyelvi reprezentáció kérdéskörét; valamint 3. a fikcionalitás témáját.

1. A történeti idő fogalmát nem túl rég fedezték fel. A 20. század elején még úgy írták le – a neokantianus filozófusok között például Georg Simmel –, mint olyan egyetemes érzékelési formát, mely tartalmait, az empirikus világ különböző megnyilvánulásait, tekintetében semleges marad.¹⁴ E kontextusban a „történeti idő” egyszerűen a történelem idejét jelöli. Alig vetődött föl, hogy e fogalom az idők teljességén uralkodó Isten teológiai elképzeléséből eredeztethető. Az eszme, ahelyett, hogy megkérdőjelezte volna az idő logikai elsőbbségét és empirikus függetlenségét, olyan empirikusan meghatározható teret nyitott meg, melyben minden lehetséges történelmi esemény megtalálja saját „helyét”. A kor- és időszakok besorolása révén a történeti idő rendszerében minden eseménysor elhelyezhető, s a történelemben a múltbeli események megtalálják egyedi helyüket, megkülönböztetett individualitásra tesznek szert. A történész feladata, hogy ezen egyedi események teljes kozmoszára rávilágítson, a köztük lévő összekapcsolódásokat megmutassa, s így fokozatosan feltárja a történelmi világ egészének bonyolult struktúráját.

Az 1930-as években az *Annales*-iskola francia történészei voltak az elsők, akik kimutatták, hogy a történeti idő feltételezett egysége tulajdonképpen csalóka metafizikai konstrukció, mely abban a pillanatban érvényét veszti, mihelyst az empirikus kutatásra és a történetírásra alkalmazzák. Ezenkívül a történeti idő többé már nem tekinthető semlegesnek a temporális fogalmakban leírt eseményekkel és folyamatokkal kapcsolatban. Az *Annales*-iskola történészei számos tanulmányban kimutatták, hogy a múlt eseményei különféle

¹⁰ Chladenius, Johann Martin: *Allgemeine Geschichtswissenschaft*. Leipzig, 1752. S. 249.

¹¹ Danto: *Analytical Philosophy of History*, i. m.

¹² Koselleck, Reinhart: *Wozu noch Historie?* Historische Zeitschrift, 212. (1971) 1–18.

¹³ Rüsen, Jörn: *Zeit und Sinn: Strategien historischen Denkens*. Frankfurt, 1990.

¹⁴ Simmel, Georg: *Das Problem der historischen Zeit*. In: uő.: *Das Individuum und die Freiheit: Essays*. Stuttgart, 1957. [1916.] 48–60.

időmodellekre és időritmusokra oszthatók. Például a középkorban egy paraszt mindennapi életében a pihenés és a munka ideje különbözött egy szerzetesétől, egy kereskedő által érzékelt temporális rend eltért az egyházi emberekéétől – és így tovább.¹⁵ Különbő méretű és minőségű hullámaik segítségével az idő ismétlődő struktúrái formát és ritmust adnak a múlt és a jelen társadalmainak.¹⁶ Bonyolult, ám bizonyos mértékig szükséges feladat összefüggésbe hozni e struktúrákat egymással, hogy egy általános társadalmi temporális rendet alappozzuk meg – ugyanis erre épülnek a ritmikusan ismétlődő társadalmi folyamatok funkcionális viszonyai.

A társadalmak temporális rendje azonban mindig törékeny konstrukció – a modern világban talán még inkább az. Időről időre az átmeneti vagy a végső összeomlás fenyegeti – például amikor előre nem várt események rombolják le a mindennapi életritmust, gyakran katasztrofális következményeket okozva. Könnyű erre történelmi példákat hozni: a háborúk összezavarják a társadalmak megszokott időrendjét – elmaradnak a választások, rendkívüli állapotot vezetnek be, melyben rendeletekkel kormányoznak, vagy megváltozik a termelés és a szabadidő ritmusa, számos ember új munkahelyhez jut, újfajta felelősségek nehezednek rá stb. Hasonlóképp a társadalmi forradalmak és az államcsődök újra és újra felfüggesztik a közélet adott időstruktúráit, új ügyintéző és oktatási rendszereket, új életpályalehetőségeket stb. hozva.

Németországban az NDK összeomlása olyan viszonylag friss példa, mely megmutatja, hogy egy szokatlan eseményt a jövő nemzedékei történelmi fordulópontként ítélnének meg. Mivel új társadalmi temporális rendszert hoz létre, igazolja, hogy nem lehet a múlt vagy a jelen minden eseményét egy már létező időrendbe besorolni. Mindig is voltak és lesznek váratlan események – gondoljunk csak Caesar meggyilkolására Kr. e. 44. március idusán vagy a *Bastille* bevételére 1789. július 14-én – nem csoda, hogy ezek a kortársak és a történészek között is különleges figyelmet ébresztenek. Hamarosan aztán – akárcsak a legtöbb „normális” esemény – ezek is értelmezhetők szélesebb történelmi kontextusban, új temporális rendbe olvashatók. Caesar halálának időszakával kapcsolatban beszélhetünk, mondjuk, a római köztársaság „hanyatlásáról”, a *Bastille* lerombolása kapcsán pedig a feudalizmus bukása, esetleg, más kontextusban a francia felvilágosodás győzelme kerülhet szóba. Ám jöllehet az ilyen eseményeket szélesebb történelmi kontextusba helyezzük, rendszerint nem valamilyen állandó folyamat vagy történelmi struktúra elemei, hanem történelmi periódusok kezdő-, forduló- vagy végpontjai lesznek. Erre utal, hogy a történelmi idő számos fogalmát használjuk („felemelkedés” és „bukás”, „fejlődés” és „hanyatlás” stb.), és a temporális fogalmak változatos típusait alkalmazzuk: beszélünk például folytonos fejlődésről, szétbomlasztó törésekről, ismétlődő struktúrákról, egyedi eseményekről stb. Ezeket

¹⁵ Le Goff, Jacques: *Zeit der Kirche und Zeit des Händlers*. [Eredetileg: *Au moyen âge: Temps de l'église et temps des merchants*. 1960.] In: Honegger, C. (ed.): *Schrift und Materie der Geschichte: Vorschläge zur systematischen Aneignung historischer Prozesse*. Frankfurt, 1977. 393–414.

¹⁶ Braudel, Fernand: *Geschichte und Sozialwissenschaften: Die longue durée*. [Eredetileg: *Histoire et sciences sociales: la longue durée*. 1958.] In: Honegger (ed.): *Schrift und Materie der Geschichte*, 47–85. [Magyarul: *A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam*. In: Gyurgyák–Kisantal (szerk.): *Történelemelmélet*, II. kötet 1157–1182. – a ford.]; Koselleck: *Geschichte, Geschichten und formale Zeitstrukturen*. In: uő.: *Vergangene Zukunft*. [Magyarul: *Történelem, történetek és formális időstruktúrák*. In: *Elmúlt jövő*, 147–162. – a ford.] Dohrn-van Rossum, Gerhard: „Zeit der Kirchen – Zeit der Händler – Zeit der Städte” In: Zoll, R. (ed.): *Zerstörung und Wiederaneignung von Zeit*. Frankfurt, 1988. 89–119.; Dohrn-van Rossum, Gerhard: *Die Geschichte der Stunde: Uhren und moderne Zeitordnungen*. München, 1992.

látva nem lenne túl sok értelme a történelmi időt absztrakt totalitásként vagy mindent magában foglaló fejlődésként elgondolni.

2. A történelmi idő fogalmával kapcsolatban felmerül a kérdés, vajon magának a múltbeli valóságnak a belső szerkezetéhez tartozik-e, vagy inkább annak szavakon, mondatokon keresztül történő (nyelvi) ábrázolásához. E kérdés nagyon is új, az első világháborút megelőzően aligha merülhetett fel. A 19. században a nyelvet a történelmi valóság szempontjából többé-kevésbé semleges médiumnak tekintették. Persze élt a meggyőződés, hogy a történetírást és az empirikus kutatást a hiányzó források és a módszertani megkötések korlátozzák, ám a nyelv önmagában alkalmasnak tűnt a múltbeli események és a köztük lévő kapcsolatok ábrázolására – bármily bonyolultak és különösek legyenek is azok.¹⁷ Például egy 19. századi történész cáfolta vagy a történelem szempontjából irrelevánsnak tartotta volna a feltevést, hogy a múltbeli események közti temporális kapcsolatok ténylegesen nem az ábrázolt valósághoz, hanem a reprezentáció közegéhez, vagyis a nyelvhez tartoznak. Az idealista ismeretelmélet szerint a valóság egésze csak az elme képességein keresztül tapasztalható meg – ebbe pedig maga a nyelv is beletartozik. A történelmi valóság és annak nyelvi konstrukciója közti különbségtétel az empirikus kutatás szempontjából értelmetlen szócséplésnek tűnt. E körülmények közt a történelmi idő nyelvi természetének problémája fel sem merülhetett.

A történelem új, strukturális megközelítése, melyet először az 1920-as években az *Annales*-iskola dolgozott ki, ismét csak forradalmasította a történelem hagyományos felfogását, ugyanis a történelem „anyagát”, különösen pedig a történelem kifejezésének (a forrásoknak és a történelmi megjelenítésnek) a nyelvi eszközeit állította középpontba.¹⁸ Innentől többé már nem jelenhetett meg a múlt pusztá „objektivitásában” – még akkor sem, ha átesett a történelmi kritikán –, hanem csak a történész és a megfigyelt tárgy közti összetett kapcsolaton keresztül. A múltról szóló bármiféle empirikus tudást most már az az alapvető felismerés előzte meg, hogy a múlt ábrázolásához – legyen a történelmi megjelenítés bármily objektív és egyedi – használni kell bizonyos általános nyelvi szintaktikai–szemantikai formákat. Vagyis a nyelvi elemek egyszerre határozzák és jelenítik meg a történelmi tények, eszmék, struktúrák stb. alapfogalmait.¹⁹

Ez a történelmi idő fogalmában némi kétértelműséghez vezetett: a múlt temporális szerkezeit vagy úgy tekintjük, mint amiket a történész a forrásaiban fedezett fel, vagy pedig a múltban eleve meglevőnek tartjuk. A történelmi nyelvhasználat teljes technikai repertoárral (például speciális történelmi fogalmakkal) rendelkezik ahhoz, hogy az események csoportját a történelmi folyamat adott koncepcióján belül helyezze el. Például egy eseménysor leírható mondjuk „haladásként” vagy „hanyatlásként”, „fejlődésként” vagy „regresszióként”, történelmi „elkülönülésként” vagy „a komplexitás csökkenéseként”, esetleg konkrétabb terminusokban mint „forradalom”, „reform”, „reneszánsz”, „reakció”, „visszarendeződés”; netán a „demokratizálódáshoz”, „iparosodáshoz”, „szekularizációhoz”, „modernizációhoz” stb.

¹⁷ Droysen, Johann Gustav: *Grundriß der Historik* [1857]. In: Leyh, Peter (ed.): *Historik*. Stuttgart, 1977. [Magyarul: *Historika*. Ford.: Csejtei Dezső. In: Gyurgyák–Kisantal (szerk.): *Történelemelmélet*, II. köt. 46–120.]

¹⁸ Chevalier, Jean-Claude: *La langue: linguistique et histoire*. In: Le Goff, Jacques–Nora, Pierre (ed.): *Faire de l'histoire*. Paris, 1974. III.

¹⁹ Koselleck: *Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte* valamint „*Darstellung, Ereignis und Struktur*”. In: *Vergangene Zukunft*. [Magyarul: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*, illetve: *Ábrázolás, esemény és struktúra* In: *Elmúlt jövő*, 121–145. 163–178. – a ford.]

hasonló fogalmak segítségével kontextusba helyeződnek és teleologikus folyamatként értelmeződnek.²⁰

E szemantikai jelentésektől eltekintve, a történetírás olyan szintaktikai eszközöket is birtokol, melyek a történész számára lehetővé teszik a múltbeli események temporális rendjének kidolgozását. Olyan kifejezések segítségével, mint az „innentől”, „így hát”, „mivel” stb. a történész a korábbiakon keresztül „magyarázza” a későbbi eseményeket, leírva, hogyan jöttek létre; vagy éppen ellenkezőleg: a későbbiek segítségével „magyarázza” a korábbiakat, az események következményeire vagy esetleg arra világítva rá, miért nem történhetett meg valami. Mindegyiknél egy bizonyos időrend jön létre, mely – a történelmi fogalmakhoz hasonlóan – nyilvánvalóan nem a múltbeli eseményekhez tartozik, hanem ezen történéseket egy új, specifikusan történelmi rendszerbe helyezi. Másként fogalmazva: a történeti diskurzusban az események egymásra következése sosem pusztán azok kronológiáját vázolja fel, hanem egy nyelvi fogalmakon alapuló tipológiai kapcsolatot is. Adott múltbeli eseményekre utalva meg tudjuk erősíteni e kapcsolat valóságosságát, ám eközben egy alapvetően nyelvi fogalmakból létrejövő történeti észre támaszkodunk.

3. Végül, a „történeti időhöz” kapcsolódó problémák a történelmi valóság és a fikció közti összefüggésből fakadnak. Bárki is meséljen el egy, a valódi eseményekről szóló történetet, óhatatlanul egy fikcionális diskurzuson belül köti össze a tényeket, miközben azt a meggyőződést táplálja, hogy azok az elbeszél valóságban szintén értelemmel bírónak kapcsolódnak egymáshoz. Ám a diskurzusbeli eseménysor nem esik egybe a valóságban lévő kronologikus sorozattal. Számos esemény jóval azelőtt következett be, hogy a történeti diskurzusban fontossá vált volna, mások annak ellenére kapcsolódnak szorosan össze, hogy egészen különböző időkben mentek végbe. Egy „valódi” eseményekről szóló történet elmesélése a valóságnak – vagyis az események „valóságos” kronologikus sorának – olyan fogalmát foglalja magában, mely gyakran különbözik az események történetbeli diszkurzív sorától. Így aztán egy történet azt a benyomást kelti, hogy elvileg a diskurzustól független, azon kívül létező eseményekről számol be, vagyis a történelmi elbeszélés csupán „tudósít” a történésekről. Azonban e benyomás teljes mértékben a fikció révén jön létre, mely egyaránt képes az olvasót a valósággal kapcsolatban félrevezetni és informálni.²¹

E ponton ki kell térnünk annak kérdésére, hogy a történelmi diskurzusban hogyan tudjuk egyáltalán a fikcionális és az igazi valóságot elkülöníteni egymástól. A „fiktív” kifejezés esetünkben a nem-valódi eseményeket, a „fikcionális” pedig a történések, esetek irodalmi leírását jelöli. Fiktív események így csak az irodalomban léteznek, a fikcionálisak azonban bizonyos körülmények között nemcsak irodalmi, hanem irodalmon kívüli létmóddal is bírhatnak. E fogalmi elkülönítés segítségével vizsgálni tudjuk a történelmi fikció és a realitás közti összetett kapcsolatot. Egyfelől a valódi események fikcionálisnak tekinthetők, mivel csakis szemiotikus reprezentációk (nyelv, képek, gesztusok) közvetítésével ismerhetjük meg őket. Másfelől azonban a (fiktívtől elkülönített) fikcionális események is valódinak tarthatók, hiszen minden fikcionális (sőt, fiktív) esemény mentális tény, vagyis legalábbis saját elménkben valódinak számít. Így aztán a valóságok fikcionális, konstruált jellege, illetve a fikciók valódi karaktere kölcsönösen összefügg egymással, és, episztemológiailag fogalmazva, tartalmazzák egymást. Az, hogy a fiktív és a valóságos eseményeket nem csupán

²⁰ Lásd: *Geschichtliche Grundbegriffe*, 1972ff.

²¹ White, Hayden: *The Tropics of Discourse*. Baltimore, 1986. [Magyarul két tanulmány olvasható: *A ténybeli ábrázolás fikciói*. Ford.: Javorinczky István. *Műhely*, (1997) 4. sz. 62–68.; *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás*. Ford.: Heil Tamás. In: White: *A történelem terhe*, 68–102. – a ford.]

a diskurzus két szélsőségeként tudjuk elkülöníteni, olyan alapvető antropológiai tényezőben gyökerezdik, mellyel itt csak röviden foglalkozhatok.

Augustinus a *Vallomások* 11. könyvében kimutatta, hogy az emlékezéshez az emberi megismerés sajátos aktusára van szükség: a felidézett eseményt (személyt stb.) létezőként képzeljük el, vagyis az elménkben lévő dolgot a létezés attribútumával ruházzuk fel – habár az, jól tudjuk, az emlékezés pillanatában már nem létezik. Más szavakkal, amikor azt állítjuk, hogy valami létezett, egyszerre gondoljuk létezőnek (vagyis valódinak) és nem létezőnek (vagyis jelen nem lévőnek). E két, a valóságban egymást kizáró konstelláció mentális együttlétét az a történeti sor teszi lehetővé, melyben képzeletünk számára megjelenik. Az egyik elfoglalja a másik helyét – vagyis amit az emberi emlékezet kontextusában „helyként” definiálunk, tartalmát tekintve „az életvilág (*Lebenswelt*) egy pontjának” is nevezhető. Amennyiben képtelenek lennénk a „múltként”, nem közvetlenül megjelenő helyzeteket megragadni, mindig „fiktívnek” kellene őket tekintenünk, pontosabban azonnali tapasztalatainkon kívül teljesen lehetetlen lenne különbséget tennünk a fiktív és a valódi események között. Elsődlegesen az emlékezés aktusa teszi lehetővé, hogy felismerjük saját jelenbeli tapasztalatunkon túl a valódi és a fiktív helyzetek közötti eltérést.

Így a múlt fiktív (mondjuk a regényekben olvasható) eseményeit úgy definiálhatjuk, mint amik képzeletünkben nem vethetők össze az általunk ismert világgal. Ez nem jelenti, hogy a fiktív események ne vonatkoznának a valódi világra, ám e kapcsolat, bárhogy is határozzuk meg, semmiképp sem temporális. Másfelől a múltbeli események valódikként közvetlenül a mi életvilágunkhoz kapcsolódnak. Így egymással is összefüggést kell alkotniuk, ez pedig temporális elrendezésükön keresztül megy végbe – vagyis a jelenhez képest „múltként” mutatkoznak meg. Ahogy a történetmondók maguk is a történet részei, a történelmi személyek is az ismert múlt egy darabját képezik.

Tehát a történeti idő nem csupán a múlt és a jelen közti összefüggést határozza meg, hanem egyszersmind, még alapvetőbben ezeknek az emberi lét egységes dimenziójához való kapcsolódását is. A történeti elbeszélésekben a múlt fiktív és reális eseményei – mivel mentális konstrukciók – egyaránt fikcionálisak. Ám a valódi múlt megalkotása az elme sajátos teljesítményén alapul: képes megbizonyosodni róla, hogy a múltbeli helyzetet egy jelenbeli váltja fel, s az utóbbi az előbbi „helyébe” lép. Ezzel szemben a fiktív múlt konstrukciója egyedül a narratív és a kronologikus idő közötti, a diskurzusban benne rejlő különbségen nyugszik.

IV. A történeti változás annalista modellje

A fenti fejtegetések nyomdokán lehetséges a történeti változás olyan egyszerű modelljét felvázolni, mely tekintetbe veszi ugyan a történelmi eseményekhez idővel hozzákapcsolódó különböző jelentéseket, mégis a történelem egészének objektív koherenciájából indul ki. Így elemzésünk új vonással bővül: eddig főként a modern történetírás elméleti alapvetéseit körvonalaztuk és tárgyaltuk, az alábbi historiográfiai program azonban a jövőben megvalósítandó javaslatokat fogalmaz meg. Kezdjük a „történeti változás” fogalmával!

A „történeti változást” a történészek rendszerint ugyanazon tárgy két időpont közötti átalakulásaként definiálják. Azonban e meghatározás még teljesen „naiv” formában is előfeltételezi a múlt objektív koherenciáját, vagyis hogy e változás egy tárgynak az egyik állapotából a másikba való objektív átalakuláshoz hasonló. Ez lényegében tagadja az ilyen össz-

szekapcsolódások konstruktív jellegét.²² Mihelyst belátjuk, hogy a történeti tárgyak (például a múltbeli események) különböző időpontokban eltérőnek látszhatnak, a történelmi változást másutt ragadhatjuk meg: két különböző időpontban máshogy nézzük ugyanazt a tárgyat (eseményt). Így a történelmi változás fogalmát ugyanazon esemény különböző, kronologikus rendben elmondott történeteivel illusztrálhatjuk. Ezek egymásra épülnek, akárcsak egy régészeti lelőhely földrétegei, melyeket az archeológusnak kell szépen fokozatosan feltárnia. Hogy egy múltbeli esemény történeti jelentésének egészét megalapozzuk, e rétegek hosszszerszétét kell egészen a legalsó szintig felvázolnunk. Csak akkor tudjuk az alul fekvő dolog történeti „jelentését”²³ meghatározni, ha már minden egyes réteget mint a tárgy történetének részét értelmeztük.

E módszert a középkori *annalesek*re való szabad asszociációval a történelem annalsztikus nézőpontjának szeretném nevezni. Itt a történelmi eseményeket kontextusuk (a történelem bizonyos eszméje, folyamata) látszólag sem közvetíti, hanem azok a történeti vizsgálat valódi centrumába helyeződnek. Elengedhetetlen a történelemszemléletünk ilyen megváltoztatása, mivel egy esemény történeti jelentésének kérdését sosem válaszolja meg teljesen egy bizonyos történet elmondása, hiszen az idők során számos más történet is elbeszélhető róla. A történelem manapság használatos elméletével (vagyis – ahogy a későbbiekben kifejtem – a historizmus) szemben fenntartom, hogy egy esemény jelentése keletkezésének tulajdonképpeni pillanatában képződik, és egyfajta kettős perspektíva, a múltba való visszatekintés, valamint a jövő előrejelzése hozza létre. Az esemény visszanézve a múltbeli folyamatok végeredményének, előretekintve pedig új lehetséges fejlemények nyitányának látszik. Így a történelem minden újabb történeti jelenből újjászervezi magát – a jelen válik a történeti esemény fókuszává. E történelemkonceptió sokkal jobban kapcsolódik a középkor annalista történetírásához, mint a modern historiográfiához: a felvilágosodástól kezdve a történelmet csak a jövő perspektívájából lehetett elgondolni, az annalista történelem viszont a jelenre összpontosít. Persze alapos különbségek vannak a középkori és az itt kifejtett annalizmusok között: a középkori *annalesek*ből hiányoznak az eseményeket a történelmi folyamatokhoz, korszakokhoz stb. kapcsoló temporális szerkezetek. Így az időszerekkel számot vető történelemelmélet a középkor *annaleseire* való laza utalással csupán „új annalizmusnak” nevezhető.

E modern értelemben vett annalista perspektívából a történelmi változás a múlt egy eseményéről (vagy bizonyos számú eseményeiről) szóló, különböző időszakban keletkezett történetek sorából áll. Ezt azonban nem irodalmi művek soraként vagy a történetírás történeteként kell felfogni, inkább a múlt nézőpontjainak olyan tényleges történelmi szekvenciájaként értelmezendő, melyben minden egyes perspektíva az adott kor jelenének valóságát fejezi ki. Ez megkérdőjelezi a valódi történesek és a fikcionális elbeszélés közti hagyományos különbségtételt: mihelyst a történeti elbeszélést a történelmi valóságra befolyással bíró tényezőként fogjuk fel, többé már nem kell számolnunk az egyetlen történelmi valóság metafizikai tézisével. Ehelyett különböző fokozatú valóságokkal szembesülünk: a történetek által elbeszélte eseményeknek, tényeknek, illetve maguknak a történeteknek a realitásával.

E kérdés megvilágítása érdekében érdemes visszaemlékezni, hogy minden történeti elbeszélés pragmatikai dimenzióval bír, amennyiben a múltbeli események összefüggését

²² Chladenius: *Allgemeine Geschichtswissenschaft*. S. 267ff.; Koselleck: *Standortbindung und Zeitlichkeit: Ein Beitrag zu historiographischen Erschliessung der geschichtlichen Welt*. In: *Vergangene Zukunft*. [Magyarul: *Nézőpontfüggőség és időbeliség. A történeti világ historiográfiai feltárásához*. In: *Elmúlt jövő*, 201–237. – a ford.]

²³ Vö. a 2. jegyzettel.

egy bizonyos, jelenbeli nézőpont alapján alkotja meg.²⁴ A múltról szóló minden történeti beszámoló a jövő egy bizonyos nézőpontját foglalja magában: a jövőre irányuló várakozás a múltbeli tapasztalatban gyökeredzik (és fordítva) – akár szándékos volt ez a történész részéről, akár nem. Ugyanez a helyzet, ha azt a modern tapasztalatot vizsgáljuk, miszerint a jövőben minden másként lesz, mint ahogy a múltban volt.²⁵ Egyrészt nemcsak a múltbeli körülmények, hanem a változások is a jövőbe vetíthetők, vagyis nem csupán a hasonló, de a megváltozott jövő is levezethető a múltból. Másrészt a jövő előre jelezhetetlenségében való hit nem elégíti ki azt a prognózis iránt táplált pragmatikus igényt, mely nélkül a világon nem lenne végbevihető tudatos cselekvés. Lehet, hogy a történelem az élet rossz tanítómes-tere, mégis szükségünk van a tanácsaira.

A múltbeli események történetei így önmagukon implicite túllépve a jövőre mutatnak, méghozzá nem esetleges, hanem nagyon is alapvető értelemben, ugyanis a jövőt saját igazuk próbakövévé teszik. Számos múltbeli történeti beszámoló hamisnak bizonyult, mivel a bennük levő, a jövőre vonatkozó implicit előrejelzések nem valósultak meg. Ez egyaránt vonatkozik a birodalmi Németország nemzeti-liberális történetírására (mely az ország 20. századi történetében a *Weltgeltungra* [világhatalom] és a *Kulturmissionra* [kulturmisszió] koncentrált), a náci historiográfiára (mely az árja faj feltételezett felsőbbrendűségére építve jövendölte meg Európa, végül pedig a világ feletti egyeduralkodókat), a kommunista történelemszemléletre (mely az emberiség történetét az osztály nélküli társadalom felé vezette), valamint a politika társadalomtörténetének bizonyos megközelítéseire (melyek feltételezték, hogy a modern társadalmak nemzeti jellegét hosszú távon fokozatosan az osztály- és a társadalmi rétegek váltják fel).

Bár a múltról szóló elbeszéléseket az események menete megcáfolhatja, ezek a jövő létrehozásában is szerepet játszanak, ugyanis a történelmi narratívumok – mint minden nyelvi beszédaktus – nem csupán a történelmi fejlődés mutatói, hanem annak elemei is.²⁶ Historiográfiai példát véve ilyen, ha egy előre nem látott esemény – mondjuk, egy váratlan háborús vereség – kétségbe vonja egy társadalom vagy társadalmi csoport eddigi történeti önképét, és új történelmi értelmezésre támaszt igényt. Itt nem feltétlenül csak egyetlen megközelítés jöhet szóba: több történeti beszámoló – egymást váltva, netán egyidejűleg, versengve – ugyanarra az eseményre vagy eseménysorra is vonatkozhat.

A történelmi változás annalista modelljét illusztrálhatja az első világháború kirobbanása 1914 július–augusztusában. Magától értetődik, hogy az eseményt az évek során, a történelmi helyzet átalakulásával (például 1914 őszén, 1918 telén, 1933 tavaszán, 1945 után stb.) egészen különbözőképpen beszélték újra el. Ráadásul a megközelítések természetesen a különböző nemzetek és politikai pártok szerint is változtak – és ez, általánosságban még inkább igaz a szóban forgó eseményről, a háború kitöréséről írottakra. E történelmi beszámolók a könyvtárak polcain megtalálhatók, a történészek jól ismerik őket.

E korabeli utólagos feljegyzéseknél kevésbé ismertek azok a jóval a háború kitörése előtt keletkezett előrejelzések, melyek bár nyíltan nem utaltak az esemény bekövetkeztére, burkoltan rámutattak lehetőségére. Persze itt a háború kitörése nem mint egy szigorúan vett tény került szóba, inkább csak mint egy jövőben lehetséges – vagy, ahogy Bertrand de

²⁴ Rüsen, Jörn: *Grundzüge einer Historik*. Frankfurt, 1983. I.

²⁵ Koselleck: *Historia magistra vitae: Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte*. In: *Vergangene Zukunft*. [Magyarul: „*Historia magistra vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján*”. In: *Elmúlt jövő*, 41–73. – a ford.]

²⁶ Koselleck: *Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte*. In: *Vergangene Zukunft*. [Magyarul vö.: a 19. jegyzettel – a ford.]

Jouvenel nevezte, „jövendőséges” (*futurible*)²⁷ – esemény. Számos 1871 utáni történelmi értelmezésben burkoltan szóba került a háború: például az Elzász-Lotaringia visszaszerzéséért küzdő francia revizionistáknál vagy Bismarcnál, aki 1871 után külpolitikáját arra a lehetőségre alapozta, hogy Európa nagyhatalmai szövetségre lépnek Németország ellen – ahogy ez 1914-ben be is következett. 1900 körül von Bülow kancellár egy jövőbeli világháborúra építette gazdasági egyeduralomért és „világhatalmi politikáért” folytatott harcát, sőt a német szociáldemokraták már 1880-tól ugyanezt a hipotézist fogalmazták meg.²⁸

Amikor azonban végül 1914 augusztusában hivatalosan deklarálták a háborút, a régóta várt esemény teljesen más volt, mint amire számítottak: a német fiatalok színe-virága, akiket a pángermánok és a konzervatív jobboldaliak (ha másért nem is, hatalmas lelkesedésükért) legyőzhetetlennek tartottak, néhány hónapon belül Flandriában és Észak-Franciaországban a gépesített hadviselés áldozatául esett. A szociáldemokrata munkások tömegei ahelyett, hogy a második Internacionálé esküje alapján spontán forradalmat robbantottak volna ki, a burzsoá pártok nemzeti sovinizmusához csatlakoztak. Végül pedig, amikor 1918 novemberében a forradalom tényleg kitört, ez akkor teljesen váratlan fordulatnak számított. Mégis, mi maradt azokból a nagy várakozásokból, melyek az első világháborúhoz kitörésekor és azelőtt kapcsolódtak? Lényegében semmi más, mint maga az esemény.

Ám a történelmi tudat számára ez nem oly kevés, mint amilyennek látszik, ugyanis a korábbi elvárásokban való csatlakozás rendszerint új tapasztalatokat és várakozásokat teremt. A háborúról szóló később keletkezett történelmi beszámolók már ezekre építenek, így aztán a háború kitörését nem felejtették el, hanem az új történelmi beszámolók újabb értelmezései alakították újjá. Az esemény fontossága azon is látszik, hogy a mai napig nincs olyan átfogó történelmi tanulmány, mely ne egy korszakjelző pontként hivatkozna rá. Bárhogyan is értelmezzék, az első világháború kirobbanása a német, az európai, sőt a világtörténelemben is új kor kezdetét jelöli. A kortárs várakozásokban már megjelent ez az értelmezés, ám máshogy: a háború utáni periódust már a háború előttre várták.

Miközben a történelmi beszámolók a múltbeli események összefüggéséről tudósítanak, nagyrészt a történetmondók jövőjét is felvázolják, akik sajátjukként fogadják el ezeket. Ez, akárcsak a történelemcsinálás más tényezői, több-kevesebb sikerrel mehet végbe. Eközben azonban az elbeszélők a történelmi világ létrehozásában is részt vesznek. A mostanában népszerű történelmi metafizika terhes öröksége, hogy az újabb – sőt mindenekelőtt a mai – történelmi értelmezéseket igazabbnak tartják, mint a régebbieket. Ám a történelmi elbeszélések igazságkritériumát nem az határozza meg, hogy mennyiben illeszthetők az idők végének mindent magában foglaló legvégső történelmébe, hanem csupán két feltétel: 1. a hozzáférhető források alapján alkotott értelmezés metodológiai szigorja; és 2. a történelem jövőjére vonatkozó interpretáció előrejelzési sikere, illetve pragmatikai hatása.

V. A történelem temporális mélysége

Itt néhány észrevételt kell tennünk az időben és térben tőlünk nagyon távol végbement események történetével kapcsolatban. Mindegyik korábbi példám a 20. századi Európával foglalkozó történészek számára könnyen hozzáférhető eseményekre vonatkozott: a Harmadik Birodalom, illetve az első világháború következményeire. Intuitív módon még az is

²⁷ Jouvenel, Bertrand de: *L'art de la conjecture*. Paris, 1964.

²⁸ Vondung, Klaus: *Die Apokalypse in Deutschland*. München, 1988.; Hölscher, Lucian: *Weltgericht oder Revolution: Protestantische und sozialistische Zukunftsvorstellungen im deutschen Kaiserreich*. Stuttgart, 1989.

nyilvánvalónak tűnik, hogy a 19. század ipari és politikai forradalmi mai európai társadalomra is hatottak. Másrésztől ugyanez mondható el a jelenbeli tapasztalatoknak a közelmúlt eseményeinek történeti interpretációjára gyakorolt befolyásáról.

Nem ilyen egyértelmű azonban a dolog a közép- és ókor esetében. Ezen távoli társadalmak története sokkal állandóbbnak tűnik számunkra, és a róluk szóló történelmi beszámolókra mostani tapasztalataink kevésbé hatnak. Mindemellett még itt is azonosíthatók a történetírásban bekövetkező változások – melyek nem csak akkor fordulnak elő, ha új, tudásunkat bővítő és múltképünket átalakító források látnak napvilágot. A történészek által e távoli idők kontextusában feltett kérdések és az ezek kiváltotta érdeklődés alapvetően az aktuális problémákra és szükségletekre irányul. Jól illusztrálja a fentieket – hogy csak két példát említsünk – az, ahogy a 19. század elején felfedezték a középkor és az antikvitás kultúr- és gazdaságtörténetét, vagy ahogy mostanában megnövekedett az érdeklődés a nőknek ugyanezekben a korszakokban elfoglalt helye iránt. Az új kérdések a múlt értelmezésében rendszerint új kategóriákat és elméleti hipotéziseket hívnak elő: például a középkori „állam” fogalma azonnal elvesztette érvényességét, mihelyt felfedezték, hogy az „állam” modern koncepció, mely tulajdonképpen csak a modern társadalmakra alkalmazható. Az olyan új korszakolások, mint a „modernségnek” a reformáció idejéről a 18. századra való (részleges) átcusztatása, teljesen új korszakok „felfedezése” – mint a „hellenizmus” (Gustav Droysen) vagy a „reneszánsz” (Jules Michelet) – mind elmozdítják a múltra irányuló nézőpontot. A 18. század vége óta egyre több ilyen elmozdulás figyelhető meg, és ezek a távoli időkre és helyszínekre tekintő történeti perspektíva felülvizsgálatára sarkallnak.

Eszerint a társadalmaknak történetírásuk felülvizsgálatára vonatkozó igénye összefügg történelmük temporális mélységével. Az állandó, drasztikus változáson keresztülmenő társadalmak hajlamosak, hogy nemzeti történelmük temporális mélységét erőteljesen lerövidítsék; és fordítva: akik igazán hisznek örökségük állandóságában és tartósságában, gyakran extrém módon messzire visszamennek történelmükbe. A zsidók a totális folytonosság és állandóság történeti identitásának fenntartásában érdekeltek – ezt az állandóságot jól illusztrálja etnikai, vallási és politikai létért folytatott harcuk: a zsidó történelem legalább tízezer évet foglal magában. Ezzel szemben a harmadik világ néhány fiatal, forradalmakkal alapított nemzetállamának politikatörténete nagyon gyakran alig néhány évtizedre nyúlik. Amikor a franciák 1792-ben új naptárt vezettek be, ezzel történetüknek új kezdetet, „első évet” is adtak. A 20. századi szocialista és kommunista pártok ugyanezt tették, amikor a forradalom előtti időt (néha még annak bekövetkeztét megelőzve) az eljövendő kommunista társadalom feudális és burzsoá, „történelem előtti” időszakává, a civilizált emberiség történetén kívül eső korszakká nyilvánították.

A nyugat-európai modern ipari társadalmak az utóbbi évtizedekben középutat választottak. Azzal, hogy az emberiség története legfontosabb korszakának határát a 17. és a 19. század közötti polgári forradalmak idejére tették, történelmük kiterjedését néhány évszázadra rövidítették le. Fenntartották a távolabbi korok emlékét, ám ezeket – nagyon is hasonlóan az Európán kívüli társadalmak históriájához – idegennek érezték, a „különös”, a „másik” történeteként tekintettek rájuk.²⁹ Így a középkor más miatt vált vonzóvá, mint addig: például a történelem hosszú távú antropológiai struktúrái kapcsán vagy a jelen társadalmi szerkezetei számára olyan lehetséges alternatívákat kínálva, melyek a jövőben akár részben újjáélelhetők lehetnek. Másfelől azonban a jelennel való tényleges történeti

²⁹ Lásd: Burke, Peter: *The French Historical Revolution: The Annales School 1929–1989*. Cambridge, 1990.

– temporális – kapcsolat megszűnt. Mérhetetlen és megkérdőjelezhetetlen törés választja el jelenlegi történelemfogalmunkat a 19. század történelmi látomása által megjelenített koncepciótól.

Ez nem csupán a változás terminusain mérhető le, hanem azon is, hogy a modern és a premodern korszak között a történetírói feljegyzések mennyire szélesek és kiterjedt hatókörűek. A történelem utóbbi évszázadokban bekövetkező „beszűkülésével” párhuzamosan alapvetően változtak meg a történeti érzékelés vezető fogalmai: a keresztény vallás hosszú távú kontinuitását olyan rövidtávú eszmények váltották fel, mint a 18. században az emberi jogoké vagy a modern demokráciák 19. századból eredő társadalmi egyenlőségigénye. A kortárs történészek szerint a modern polgári világ sokkal kevésbé származtatható az ó- és középkori társadalmakból, mint ahogy a 19. századi történetírók hitték. A premodern társadalmak szervezeti és viselkedési struktúráit tanulmányozva a mai kor emberét sokkal inkább azok különbözősége, „archaikus” jellege igézi meg, mint „modern” elemeik.

Ezt támasztja alá a távoli társadalmakkal kapcsolatos felfogás alapvető megváltozása az utóbbi évtizedekben. Ez főként a múlt és a jelen közti temporális viszonyok hálózatából adódik: a korszakolásból, a fejlődésmoделlekből, a világ különböző országain és kultúráin belüli folyamatok, helyzetek „nem-egyidejű egyidejűségéből”. Ezek hosszú időperiódusokat tudnak áthidalni, és képesek a múlt távolságát a jelen idegen régióinak messzeségét legyőzni. Így aztán a távolabbi történelmi szférákra vonatkozó temporális összefüggéshálózat bizonyos értelemben durvább és lazább a közelmúltra irányulónál, de ez nem jelenti, hogy kevésbé lenne nyitott az annalisztikus történeti szemléletmódra.

VI. A historizmus és az új annalizmus

A társadalomtörténet második világháború utáni diadalmenete óta a történelemelméleten belül szokás az új strukturális történetírás korszakát elkülöníteni a régebbi, a felvilágosodás óta uralkodó historiográfiai forma, a „historizmus” időszakától.³⁰ A különbségek azonban nem annyira a történelem elméletének területén (vagyis a történelem alapfogalmában), sokkal inkább a történeti források tanulmányozásának módszertanában és a tények magyarázatául szolgáló új elméleti modellek használatában rejlenek. A két irányzat történelemkoncepciójának hasonlóságai elég fontosak, ugyanis így az újabb társadalomtörténet történelemkoncepciója „historistának” nevezhető.³¹ A fentebb vázolt annalista modell azonban számos pontban alapvetően különbözik ettől:

1. A historista történelemelmélet a történelmet metafizikai egységnek tekinti. Ez az egység különbözőképp fogható fel: „Isten műveként” teológiailag, „változó társadalomként” szociológiailag, vagy egyszerűen mint az események, tények és hasonló egyedi bizonyládagdarabok pozitívista „világa”. Ezzel szemben annalista szempontból a történelem inkább összefonódó szálak sokaságából készített szövetféleségnek tűnik. Ahol a szálak összefutnak, történelmi eseményről beszélhetünk; a szövetet pedig azok a temporális struktúrák, kronológiai rendek fonalai alkotják, melyeket mi, történetileg iskolázott kortársak az események közt felismerünk és feltárunk. A történelem annalista szemléletmódja szerint nem függ minden mindennel össze, csak a korábban már valakik által ténylegesen létrehozott össze-

³⁰ Iggers, Georg: *New Directions in European Historiography*. Middletown, Connecticut, 1975.; Jaeger, Friedrich – Rüsen, Jörn: *Geschichte des Historismus: Eine Einführung*. München, 1992.

³¹ Lásd: Nipperdey, Thomas: *Historismus und Historismuskritik heute*. In: uő.: *Gesellschaft, Theorie, Kultur*. Göttingen, 1976. 59–73.

függések relevánsak. Az annalista számára a világ úgy képzelhető el, mint amiben nem a történelem egésze, hanem pusztán a temporális struktúra az, ami létezett, létezik és létezni is fog.

2. A historizmus elmélete az események világával kapcsolatban a történeti időt is egységesnek tekinti, olyan absztrakt tér–idő paraméterrel dolgozik, melyben minden történelmi esemény és összefüggés időben pontosan meghatározható. A múltbeli kronológiák elemzése azonban arról árulkodik, hogy a történelmet óriási mennyiségű, teljesen különböző időrend alkotja – mint például a gyors vagy lassú változás, a ciklikus vagy egyenes vonalú rendek (*chronological orders*), a folyamatra és egy történet fordulópontjára összpontosító, vagy a jelenre, a jövőre, a múltra irányuló időviszonyok stb. Az annalizmus szemszögéből a történelmi idő sokkal inkább a különböző időrendek és -perspektívák közti ideiglenes, periodikus kölcsönhatást fejezi ki, melyet nem valamiféle absztrakt, metafizikai történelemrendszer, hanem maga a történelemformálás hoz létre.

3. A historista történelemszemlélet mindig a történész jelenére irányul. Ahogy a historisták a történeti források fogalmainak jelentését csak saját mindennapi nyelvükre fordítva képesek megérteni, úgy a múltbeli események történeti értelme is csak a jelen felől válik világossá. Ezzel szemben az annalista történelemszemlélet kétdimenziós: egyszerre összpontosít a megfigyelt múltra és a megfigyelő jelenére. A korabeli jelenre, múltra, jövőre irányuló múltbeli történeti perspektívák (vagyis a múltbeli jelen, a múltbeli múlt és a múltbeli jövő) ütköznek a jelen nézőpontjaival (a jelenbeli múlttal, a jelenbeli jellel és a jelenbeli jövővel), s e kettő különbségéből a történeti változás egyedi sajátosságát tárhatjuk fel. A historizmus szerint a történelmi események jelentését alapvetően megtörténtük kontextusa, egy adott történelmi folyamat, körülmény-együttes határozza meg. Az annalizmus ezzel szemben a kérdéses eseményt történeti konstrukcióként fogja fel, melynek jelentését egyetlen konkrét történeti kontextuson belül sem lehet teljességében megmagyarázni. A történetelmélet fogalmaiban az esemény léte csupán mint történeti véletlen határozható meg. Az annalizmus szerint a történelmi esemény mint olyan a történelem folyamatát a múltbeli jövő (vagyis a kérdéses esemény pillanatához képest vett jövő) és a jelenbeli múlt (tehát a mai szemlélőhöz képest vett múlt) közötti különbségben magyarázza.

Így az annalisztikus történetírásban a tényleges történeti változás gyújtópontjai az olyan múltbeli helyzetre irányulnak, melyekben új kollektív tapasztalatok és gondolkodásmódok hatása alatt a jelen, a múlt és a jövő szemlélete alapvetően mozdul el. Az annalista megfigyelő számára nem maguk a múltbeli események bírnak történeti jelentőséggel (bármily fontosak legyenek is egyébként), hanem képességük, hogy megváltoztassák annak a történelmi értelmező kontextusnak a szemléletét, melyben történeti eseményekként helyezzük el őket. Ezért a történelem általános, objektív kontextusát a folytonosan változó történelemértelmezéseken túl találhatjuk meg. E kontextus minden egyedi történeti értelmezéstől független, ám csak ezeken keresztül érvényesítheti magát. Az annalista történész úgy állítja ezt helyre, hogy a történelem historista értelmezéseiben a változást azokra a valódi eseményekre redukálja, melyek az interpretációkat létrehozták. Így a történelem annalista szemlélete egyaránt győzedelmeskedik a történeti objektivitás tarthatatlan historista követelése és a diskurzuselméletre alapozott történelemszemlélet önként vállalt szellemi megkötései felett. Kétségtelen, hogy mindkettő – vagyis minden történeti tudás diskurzusfüggőségének megértése, valamint a diskurzusokon túl lévő objektív valóságra utalással e függőség meghaladása – a modern történelemelmélet szerves részét képezi.

KISANTAL TAMÁS fordítása